

Історико-правові аспекти безпосереднього здійснення влади народом

А.О. Янчук

кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті досліджено історію становлення та розвитку ідей і нормативних приписів про безпосереднє здійснення влади народом, проаналізовано проекти конституційних та установчих актів, що ухвалювалися на різних етапах розвитку української державності, з точки зору закріплення в них положень про безпосереднє здійснення влади народом, форми та види відповідної діяльності народу щодо реалізації належної йому влади.

В статье исследована история становления и развития идей и нормативных предписаний о непосредственном осуществлении власти народом, проанализированы проекты конституционных и учредительных актов, которые принимались на разных этапах развития украинской государственности, с точки зрения закрепления в них положений о непосредственном осуществлении власти народом, формах и видах соответствующей деятельности народа по реализации принадлежащей ему власти.

The article examines the rise and development of ideas and legal regulations on the direct exercise of power by the people, and examines draft constitutional statutory acts adopted at various stages of development of Ukrainian statehood in terms of strengthening regulations on the direct exercise of power by the people, forms and types of the implementation of power.

Ключові слова: безпосереднє здійснення влади народом, народний суверенітет, народовладдя.

Постановка проблеми

Дослідження будь-якого явища неможливе без розуміння його суті, передумов формування та особливостей виникнення. Саме тому визначення місця та ролі безпосереднього здійснення влади народом України необхідно розкривати, у тому числі через історію його становлення та розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Виходячи з вищенаведеного, серед актуальних проблем народовладдя є також питання дослідження історико-правових аспектів безпосереднього здійснення влади народом.

Окрім з них досліджено в працях Ю.Г. Барабаша, О.В. Батанова, Л.А. Григоряна, О.В. Зайчука, В.А. Дорогіна, Ю.А. Дмитрієва, В.Т. Кабишева, О.Л. Копиленка, В.Ф. Котока, В.В.Копейчикова, В.В. Кравченка, В.В. Комарової, М.В. Оніщука, В.Ф. Погорілка, О.В. Прієшкіної,

Л. Тельєна, О.Ю. Тодики, Р.Г. Гезея, Т.І. Кроніна, Л. ЛеДюка, О.Г. Мурашина, Д. Хеллоуелла, В.Л. Федоренка, В.Є. Чиркіна, Л.М. Шипілова та інших учених.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У ході дослідження історико-правових аспектів безпосереднього здійснення влади народом необхідно враховувати загально-світові тенденції розвитку цього явища, починаючи з часів зародження державності.

Так, особливістю первісного та родового ладу є участь усіх дорослих членів роду в загальних справах.

Більш зрілою формою управління, з точки зору розвитку здійснення влади народом безпосередньо, є народні зібрання стародавніх греків. Навіть у часи могутньої Римської держави виникають окремі форми здійснення влади народом безпосередньо. Так, зокрема, у V ст. до н.е. в Римській республіці в період боротьби між

патриціями та плебеями починають застосовувати інститут плебісциту [1, с. 15].

Важливу роль у виникненні безпосереднього здійснення влади народом у сучасному розумінні та формах відіграли й мирові сходи швейцарців, перший із яких було проведено в 1294 р. в кантоні Швіц.

Що ж до України, то становлення безпосереднього здійснення влади народом у нашій державі відбувалося з урахуванням географічних, національних, етнічних, етнографічних, ментальних та інших особливостей, ураховуючи які можна виділити етапи становлення та розвитку безпосереднього народного владарювання в Україні: додержавний період (до створення державних утворень слов'янами – IX ст.); Київська та Литовсько-Руська держави (IX–XV ст.); Гетьманські часи (XVI – XVIII ст.); розвиток ідей про безпосереднє здійснення влади народом у час перебування українських земель у складі Російської та Австрійських імперій (кінець XIX – початок XX ст.); національно-визвольна боротьба на початку XX ст. (1917–1921 рр.); радянські часи (1922–1990 рр.); новітній етап (1991 рік – наші дні).

Саме аналіз наведених етапів становлення та розвитку безпосереднього народного владарювання є найменш вивченими сучасною наукою конституційного права України з-поміж інших питань історико-правової проблематики безпосереднього здійснення влади народом.

Формулювання цілей статті

З огляду на важливість дослідження історико-правових аспектів безпосереднього здійснення влади народом, а також у зв'язку з відсутністю комплексних і системних наукових розробок у цій сфері, метою статті є дослідження окремих аспектів проблематики історії становлення та розвитку безпосереднього народовладдя в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження

Додержавний період
(до створення державних утворень
слов'янами – IX ст.)

Перші зафіксовані форми здійснення влади народом безпосередньо на україн-

ських землях були запозичені зі стародавньої Еллади. Адже саме в грецьких містах і селищах (полісах), що виникають на території нашої держави під час Великої грецької колонізації у VIII – VI ст. до н.е., розпочинається історія формалізованого та системного здійснення влади народом безпосередньо в різноманітних формах. Кожен поліс мав свою демократичну раду та народне віче як засіб реалізації волі народу [2, с. 42–43].

Вічевий лад існував і в наших пращурів антів, які залишали вирішення найважливіших питань на розсуд народного зібрання, у якому брала участь переважна більшість громади [3, с. 215–216].

По суті цей етап характеризується переважно здійсненням влади всім народом (населенням), яке саме ж і реалізовувало її. Тому в цьому етапі важко виокремити здійснення влади народом безпосередньо з-поміж інших видів публічної влади.

Київська та Литовсько-Руська
держави (IX–XV ст.)

У період існування держави – Київської Русі значного розвитку набуває вічевий лад. До кола питань його компетенції дослідники відносять законодавчі, судові, а також питання війни та миру [3, с. 215–216].

Попри певну належність влади народові та можливість її здійснення через віче, суспільство князівських часів було середньовічним, а отже, більше схилилося до одноосібного суверена, якими були монарх, король, князь тощо. Такий висновок підтверджує й аналіз тогочасних письмових джерел, зокрема, «Руської Правди» [4], які встановлювали повний домінуючий князя, як у питаннях управління державою, так і в інших сферах суспільного життя, захищали заможні верстви населення, приватну власність.

Аналогічна ситуація була закріплена і за часів Литовсько-Руської держави. Так, Литовські статuti передбачали діяльність представницьких органів – сеймів, однак вони мали суто становий характер і не передбачали можливості народу делегувати в такі органи своїх представників [5, с. 57].

Таким чином, часи Київської Русі та Литовсько-Руської держави характеризуються становим поділом суспільства, феодальним ладом і практично необмеженою владою князя, домінуванням його суверенітету в усіх сферах суспільного життя. При цьому, паралельно функціонує інститут безпосереднього здійснення влади народом – віче, яке відіграє різну роль і має різний політико-правовий статус залежно від етапів розвитку феодального суспільства тих часів, стаючи при цьому прототипом багатьох видів безпосередньої владної діяльності народу в майбутньому.

Гетьманські часи (XVI – XVIII ст.)

Із виникненням Запорізької Січі, становленням та утвердженням козацтва пов'язується нова форма безпосереднього здійснення влади народом – козацька рада.

Уся повнота влади на Січі належала загальній (козацькій) раді, на якій усі вважалися рівними і мали однакові права, керівні посади були виборними, старшина звітувала перед радою щороку, рішення приймалося переважною більшістю голосів, і йому мала скорятися меншість [6, с. 142-143].

Проте згодом, після того, як Україна підпала під протекторат Московської держави, повноваження таких рад поступово звужувалися за рахунок розширення влади російського царя.

Перлиною конституційно-правової думки козацьких часів і надбанням, що дійшло до наших днів, безумовно, є перша писана конституція світу – «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» [7], або – як її прийнято називати – Конституція Пилипа Орлика 1710 року.

Цей акт українського середньовіччя містив окремі вказівки на визнання та втілення в ньому ідей народного суверенітету, власне саме ними пройнято увесь документ. Однак таке закріплення втілюється дещо в інших висловах і формах, ніж ті, що практикуються в сучасній законодавчій техніці.

Таким чином, у межах розвитку українського козацтва та українських коза-

ків як класу, починають виділятися окремі форми здійснення влади народом безпосередньо, які в цей історичний період зводяться до здійснення влади козаками в межах війська, у процесі вирішення внутрішніх питань своєї організації, функціонування, управління тощо, тобто до певних безпосередніх корпоративних форм управління.

Цей етап став першим історичним закріпленням елементів, хоча й часткового, але безпосереднього здійснення влади людьми, а також обмеження влади гетьмана на конституційному рівні.

Розвиток ідей про безпосереднє здійснення влади народом у час перебування українських земель у складі Російської та Австрійської імперій (кінець XIX – початок XX ст.)

Важливу роль у розвитку української суспільно-політичної думки в кінці XIX – на початку XX ст. відіграло Кирило-Мефодіївське товариство (1846-1847 рр.), один із членів якого – Георгій Андрузький, розробив «Начерки Конституції Республіки» [8]. Особливу увагу в них було приділено питанням самоврядування та участі населення у вирішенні питань місцевого значення. Зокрема, у розділі «Община» Андрузький уперше спробував обґрунтувати ідею народовладдя на місцевому рівні в Україні.

Ідея політичної свободи, самоврядування та народовладдя дістала розвиток і у працях Михайла Драгоманова в останній чверті XIX століття, зокрема конституційному проекті «Проект основаній устава украинского общества «Вольный союз» – «Вільна спілка» (1884 р.) [9].

Основний закон «Самостійної України» Спілки народу українського [10, с. 77], підготовлений групою членів Української Народної Партії та видрукований у першому номері часопису Української народної партії «Самостійна Україна» (вересень 1905 р.), став першим конституційним проектом, що прямо передбачав закріплення в тексті належність всієї влади в державі народові та можливість самостійно її здійснювати. Цей проект передбачав і певні механізми реалізації належної народові влади безпосередньо. Зокрема, у статті 24

ішлося про право мирних зборів [10, с. 77], стаття 25 передбачала право громадян на об'єднання в неурядові структури [10, с. 77], а стаття 32 закріплювала інститут народної законодавчої ініціативи.

Таким чином, вказаний історичний етап характеризується розвитком ідей, теорій, пропозицій щодо безпосереднього здійснення влади народом, еволюції цих ідей та пропагуванням теорій розвитку різних видів діяльності народу щодо здійснення влади безпосередньо.

Національно-визвольна боротьба на початку ХХ ст. (1917-1921 рр.)

За досить короткий проміжок часу (1917-1921 рр.) українська держава постола в досить різноманітних конфігураціях форм державного правління, територіального устрою та політичних режимів. Прихід нової влади практично завжди знаменувався зміною форми держави, що супроводжувалося відповідним правовим (юридичним) оформленням. Саме тому ми маємо досить широкий нормативний матеріал, що дійшов до наших днів.

Діяльність Української Центральної Ради, прийняття нею чотирьох Універсалів, а також Конституції Української Народної Республіки 1918 р. мали доленосне значення для проголошення суверенної Української держави.

Не минула УЦР у своїх Універсалах і питання закріплення народного суверенітету, права народу безпосередньо здійснювати належну йому владу. Так, у I Універсалі Рада прямо визнавала похідність своєї влади від влади народу [11, с. 93].

II Універсал Української Центральної Ради [12, с. 97], на жаль, не став продовженням розвитку ідей народовладдя. Як в історичному, так і в теоретико-правовому вимірі, цей акт, відображав певні побоювання тодішніх керівників та й Центральної Ради, адже фактично декларував відмову від подальшого поетапного поступу на шляху до проголошення незалежності України.

III Універсал Української Центральної Ради [13, с. 98] не започаткував революційних перетворень на шляху закріплення принципу народного суверенітету, без-

посереднього здійснення влади народом, здобуття державної незалежності. Разом із цим, III Універсалом закріплювався за громадянами ряд важливих для безпосереднього здійснення влади народом прав – свобода зібрань, союзів, страйків.

У IV Універсалі Української Центральної Ради закріплення питань народного суверенітету та окремих його елементів вийшло на якісно новий рівень. Так, зокрема, прямо закріплювався принцип народного суверенітету: «Народе України! Твоєю силою, волею, словом утворилась на Українській Землі вільна Українська Народна Республіка» [14, с. 101]. Однак, здійснення такої влади передбачалося тільки через представницькі органи.

Квінтесенцією політико-правової діяльності УЦР, її правотворчості стало ухвалення Конституції Української Народної Республіки [15], у якій проголошувався принцип народного суверенітету, закріплювалося право громадян безпосередньо брати участь в управлінні державними справами, однак, пріоритет надавався інститутові виборів.

Крім права народу формувати представницькі органи державної влади, Конституція УНР передбачала також ряд інших форм безпосереднього здійснення влади народом. Так, наприклад, стаття 32 наголошувала на можливості здійснення контрольної діяльності народу – дострокового припинення повноважень Всенародних Зборів за волею народу, у пункті е) статті 39 закріплювався інститут народної законодавчої ініціативи, а в статті 42 Конституції УНР закладався механізм участі громадян (народу) у внесенні змін до неї.

Отже, не дивлячись на те, що ця конституція закріпила принцип народного суверенітету та належності всієї влади народів, її реалізація здебільшого пов'язувалася з діяльністю органів державної влади. І незважаючи на те, що окремі статті закріплювали види безпосередньої владної діяльності народу, створити реальні механізми реалізації всіх її форм не вдалося.

На зміну Українській Центральній Раді прийшов період Гетьманату Павла Скоро-

падського, за якого відбулося ухвалення двох актів: «Грамота до всього Українського народу» від 29 квітня 1918 р. [16] і «Закони про Тимчасовий державний устрій України» [17]. Обидва документи закріплювали монархічну форму державного правління, тому в них про належність влади народу, а отже, і про види владної народної діяльності не могло бути й мови.

Влада гетьмана Павла Скоропадського протрималась недовго. Їй на заміну прийшла Директорія УНР, що поєднувала в собі законодавчу, виконавчу та судову владу. У цей період було розроблено кілька конституційних проектів, які, однак, не було ухвалено.

У межах цього історичного етапу становлення та розвитку безпосереднього здійснення влади народом окрему увагу слід звернути на нормотворчі звитяги Західноукраїнської Народної Республіки.

Так, Тимчасовий Основний Закон ЗУНР [18], що був ухвалений на західноукраїнських землях, як і конституційно-установчі акти УНР, визнавав повноту та верховенство влади народу на території ЗУНР, проте реалізація цієї влади вбачалася в діяльності загальнонародних представницьких органів.

Таким чином, попри надзвичайно складні умови прийняття конституційних актів, обмеженість, а інколи й відсутність реалізації їх на практиці, нормативне закріплення безпосереднього здійснення влади народу, визнання принципу народного суверенітету (крім періоду Гетьманату) мало місце практично в усіх конституційних та установчих документах. При цьому вони частково, або взагалі не закріплювали види діяльності народу щодо реалізації цієї влади безпосередньо.

Радянські часи (1922-1990 рр.)

В основу першої конституції Радянської України – Конституції УСРР 1919 р. [19] було покладено Конституцію РРФСР, що й позначилося на її змісті. Так, положення про народний суверенітет було замінене статтями, у яких йшлося про диктатуру пролетаріату (статті 1) та належність влади робітничому класові (пункт б) статті 3), а отже, за таких обставин про повноцінне

безпосереднє здійснення влади народом не могло бути й мови.

Другу Українську Радянську Конституцію було ухвалено 15 травня 1929 р. [20]. Цей конституційний акт проголошував належність влади не всьому народові, а лише окремій його частині – селянам, робітникам, червоноармійцям. Із закріпленням у Конституції окремих форм здійснення народом влади безпосередньо – вільні зібрання, мітинги, походи (стаття 10), свобода організації і діяння, право об'єднуватися в організації (стаття 11), ці права надавалися лише окремими прошарками суспільства, а не всьому народові – селянам і робітникам.

Третя Конституція Радянської України від 30 січня 1937 р. [21] була так само спрямована на декларування належності влади народові, а точніше – окремій його частині – трудящим. Так, зокрема, стаття 3 Конституції наголошувала, що «вся влада в УРСР належить трудящим міста і села в особі Рад депутатів трудящих» [21, с. 209]. Достатньо багато уваги в цьому конституційному акті приділялося й інституту виборів. Ця Конституція гарантувала й деякі інші способи безпосереднього здійснення влади народом. Зокрема, статті 124, 125 передбачали свободу зборів і мітингів, свободу вуличних походів і демонстрацій, свободу об'єднань у різноманітні громадські організації. При цьому, стаття 125 допускала лише одну форму політичного об'єднання громадян – «... найбільш активні й свідомі громадяни з лав робітничого класу й інших верств трудящих об'єднуються у Комуністичну партію (більшовиків) України...» [21, с. 231].

Остання з конституцій Радянської України – Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квітня 1978 р. [22] була найбільш розвинутою з-поміж інших радянських конституцій у частині закріплення різноманітних форм безпосереднього здійснення влади народом.

Як і попередні конституції радянської доби, остання закріплювала різноманітні форми участі народу у здійсненні своєї влади безпосередньо: право на звернення

та на скарги (статті 47, 56) збори, мітинги, вуличні походи і демонстрації (стаття 48), право на об'єднання в громадські організації (стаття 49) тощо. Конституцією УРСР 1978 р. було запроваджено у статті 91 інститут наказу виборців, приділено увагу питанням народної законодавчої ініціативи та народної законотворчості (статті 97, 101).

Вищим виявом декларування всевладдя народу при тотальному контролі всіх сфер суспільного та державного життя стало проголошення судів народними та надання народу формальних можливостей обрання суддів (стаття 150) та відкликання їх із посад.

Таким чином, цей етап становлення безпосереднього здійснення влади народу характеризується певною внутрішньою еволюцією. Незважаючи на те, що режим протягом аналізованого етапу не змінювався, конституційні положення, що закріплювали народовладдя та форми його здійснення, були значно покращені. Водночас переважна більшість таких приписів не передбачала законодавчих механізмів їх реалізації або мала декларативний характер, що по суті призводило до існування двох паралельних систем безпосереднього здійснення влади народом – розвинутої номінальної та обмеженої реальної.

Новітній етап (1991 р. – наші дні)

Новітній етап історико-нормативного розвитку безпосереднього здійснення влади народом, безсумнівно, розпочинається з часу ухвалення Верховною Радою Української РСР Декларації «Про Державний суверенітет України» від 16 липня 1990 р. [23], адже саме вона заклала паростки, нове бачення, підходи та доктрину визначення безпосереднього здійснення влади народом.

Після Декларації «Про Державний суверенітет України» відбулася ще низка політично важливих для розвитку і становлення Української держави подій. Однак, з точки зору конституційно-правового забезпечення функціонування держави, в силу різних об'єктивних і суб'єктивних чинників продовжувала діяти Конституція

ще Радянської України 1978 р. з численними змінами.

У цій ситуації, декларуючи прагнення до ухвалення нової Конституції та намагання врегулювати відносини, що вже склалися в державі, Верховною Радою та Президентом України було ухвалено так званий Конституційний Договір від 8 червня 1995 р. [24]. Цей документ визнавав пріоритет народу у вирішенні державних і місцевих питань, прийнятті найважливіших рішень. При цьому, більшість питань забезпечення безпосереднього здійснення влади народу та окремих його форм не були окреслені Конституційним Договором.

Більше ніж через рік після ухвалення цього документа Верховна Рада України на п'ятій сесії 28 червня 1996 р. прийняла Конституцію України, що досить широко визначила основи безпосереднього здійснення влади народу, врегулювавши правову основу окремих видів такої діяльності. Так, комплексний аналіз конституційних положень дає змогу зробити висновок, що Основний Закон України визначив прямо або опосередковано всі види діяльності народу щодо безпосереднього здійснення належної йому влади. Узагальнення цих положень дає можливість їх систематизувати залежно від форм діяльності народу щодо здійснення ним влади безпосередньо:

- установчу діяльність народу врегульовано положеннями частини третьої статті 5, частини першої статті 38, статей 69-74, пунктів 2, 7, 28, 30 частини першої статті 85, пункту 20 частини першої статті 92, пунктів 6, 7 частини першої статті 106, пунктів 1, 2 частини першої статті 138, частин третьої, шостої статті 140, частини першої статті 143, частини першої статті 156 Конституції України;

- правотворчу діяльність народу врегульовано положеннями частини першої статті 38, статей 69-74, пунктом 20 частини першої статті 92, пунктом 6 частини першої статті 106 Конституції України;

- ініціативну (дорадчу) діяльність народу врегульовано положеннями статей 39, 40 Конституції України;

- контрольну діяльність народу врегу-

льовано положеннями статті 36, частини четвертої статті 124, частини першої статті 127, частини другої статті 129, частини другої статті 131, частини першої статті 143 Конституції України;

– захисну діяльність народу врегульовано положеннями частин другої, третьої статті 5, частини

– першої статті 17, частини третьої статті 27, статей 36, 44, частини п'ятої статті 55 Конституції України.

Таким чином, на новітньому, сучасному етапі розвитку історико-теоретичних основ становлення безпосереднього здійснення влади народом було остаточно закріплено принцип народного суверенітету, конституційно визначено багатоаспектність здійснення різноманітних видів діяльності народу щодо його забезпечення. Фактично Конституція України зафіксувала напрям нормативної та теоретично-наукової діяльності щодо подальшого розвитку різноманітних видів діяльності народу стосовно безпосереднього здійснення ним влади.

Висновки

Проаналізувавши основні етапи становлення та розвитку безпосереднього народного владарювання в Україні, можна зробити висновок, що саме розуміння та конституційно-правове закріплення безпосереднього здійснення влади народу, окремих його видів та форм мало різні ви-

яви, залежно від історичної епохи та ідеології, конституційної правосвідомості, що панувала в певний проміжок часу, належності українського народу до тієї чи іншої форми державного правління. Вагомий вплив на конституційно-правове закріплення безпосереднього здійснення влади народу на відповідних етапах мала також наявність чи відсутність української державності, боротьба за неї.

Закріплення безпосереднього здійснення влади народу протягом історичного етапу становлення української державності та конституційно-правової думки пройшло складний шлях поступового еволюціонування, не пов'язаного з революційними змінами свідомості, однак напряму залежного від складних етапів української історії, переповненої трагічними подіями, бездержавними епохами та ідеологічним впливом метрополій, у складі яких перебували землі України.

Такий еволюційний поступ дав змогу конституційно закріпити принцип народного суверенітету, належність усієї повноти та неподільності влади народу, а також види діяльності народу щодо безпосереднього здійснення належної йому влади.

Завдання, що сьогодні стоїть перед наукою та практикою, є заповнення існуючих прогалів у вказаній сфері, удосконалення нормативної бази здійснення окремих форм реалізації влади народу безпосередньо, розроблення відповідних законопроектів, теорій і доктрин.

Список використаних джерел

1. Референдуми в Європейському Союзі / Чебаненко О.Д., Гришук О.Ю., Колодязна Н.В., Євгенієва А.; за ред. Д.С. Ковриженка. – К. : ФАДА, 2007. – 186 с.
2. Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Вид. 2-ге, зі змінами. – Львів : Світ, 1998. – 488 с.
3. *Толочко П.* Київська Русь / П. Толочко. – К. : Абрис, 1996. – 360 с.
4. Коротка Руська Правда, Розширена правда. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. / упоряд. А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – С. 24-35.
5. Литовський статут 1566 року. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. / упоряд. А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.В. Свистунов, Г.І. Трофанчук. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – С. 50-69.
6. *Субтельний О.* Україна: історія / О. Субтельний ; пер. з англ. Ю.І. Шевчука ; вст. ст. С.В. Кульчицького. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Либідь, 1993. – С. 142-143.
7. Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького, укладені між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних зборах встановленою присягою названим Ясновельможним

Гетьманом, року Божого 1710, 5 квітня, при Бендерах // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 31-46.

8. Начерки Конституції Республіки Георгія Андрузького // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 54-65.

9. Проєкт основаній Устава украинского общества «Вольный союз» – «Вільна Спілка» // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 65-75.

10. Основний закон «Самостійної України» Спілки народу українського // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 75-85.

11. I Універсал Української Центральної Ради до Українського народу, на Україні й поза Україною сущого. Ухвалено: Київ. Року 1917, місяця червня (іюня) числа 10 // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 93-96.

12. II Другий Універсал Української Центральної Ради. Ухвалено у Києві 1917 року, 3 липня // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 96-97.

13. III Третій Універсал Української Центральної Ради. Ухвалено у Києві 7 (20) листопада 1917 року // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 98-100.

14. IV Четвертий Універсал Української Центральної Ради. Ухвалено у Києві 9 (22) січня 1918 року // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 101-104.

15. Конституція Української народної Республіки: Статут про державний устрій, права і вольности УНР від 29 квітня 1918 р. // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 105-113.

16. «Грамота до всього Українського народу» від 29 квітня 1918 р. // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 115-116.

17. «Закони про тимчасовий устрій України» (Тимчасово до обібрання Союму і відкриття його діяльності Державний устрій України і порядок керування основується на слідуючих законах) від 29 квітня 1918 р. // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 117-120.

18. Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданні 13 падолиста 1918 року // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 169-170.

19. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки від 10-14 березня 1919 р. // Історія української Конституції / упоряд.: А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 175-182.

20. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки, Харків, 15 травня 1929 року (Оголошено в «Вістях ВУЦВК» 23 червня 1929 року № 143 в Зб. Зак. УСРР 1929 р., № 14, арт. 100) // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 192-207.

21. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, затверджена Постановою Надзвичайного XIV Українського З'їзду Рад про затвердження Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 30 січня 1937 року // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 208-235.

22. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року // Історія української Конституції / упоряд. А.Г. Слісаренко, М.В. Томенко. – К. : Право, 1997. – С. 236-277.

23. Декларація «Про Державний суверенітет України», прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року № 55-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1990. – № 31. – С. 429.

24. Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» від 8 червня 1995 року № 1к/95-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1995. – № 18– С. 133.